

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته

آموزش زبان فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی زبان‌شناسی و زبان‌های خارجی

عنوان پایان نامه

تقابل معنایی در قرآن کریم

استاد راهنما

سرکار خانم دکتر بلقیس روشن

استاد مشاور

سرکار خانم دکتر مرضیه صنعتی

نگارش

فرزانه خجسته

۱۳۸۹ - ۱۳۹۰

تقدیم

تقدیم به: پدر و مادرم، که اولین بار از چشمه‌ی زلال توحید مرا جرعه‌ای نوشاندند.

تقدیم به: همسرم، که همواره مشوق و یار و مددکارم بوده است.

تقدیم به: دخترم، سنا و روشنای زندگانیم.

سپاسگزاری

سپاس بی‌کران ایزد منان را که مرا رهین منت خویش ساخت و توفیقش را یار و عنایتش را مددکارم نمود تا بتوانم در پرتو الطافش، این تکلیف سنگین را با بضاعت اندک به اتمام رسانم و با تشکر و امتنان از زحمات استاد بزرگوار خانم دکتر بلقیس روشن که با راهنمایی‌های روشنگرانه‌ی ایشان این مجموعه پدید آمد و با سپاس از استاد گرانقدر خانم دکتر مرضیه صنعتی که با مشاوره‌های عالمانه‌ی خویش این حقیر را یاری کردند.

چکیده

پایان‌نامه‌ی حاضر به موضوع «تقابل معنایی در قرآن کریم» اختصاص دارد. این پایان‌نامه سعی دارد با بررسی آیات قرآن کریم، واژه‌های متقابل را استخراج و آنها را براساس انواع تقابل معنایی طبقه‌بندی نماید. تقابل معنایی یکی از روابط مهم مطرح در حوزه‌ی معنی‌شناسی ساختگرا می‌باشد. اصطلاح تقابل معنایی در برگیرنده‌ی جفت یا رشته‌ی واژه‌هایی است که به طور همزمان، علاوه بر اینکه از نظر معنایی متضاد و مخالف هستند اما در عین حال، در یک مقوله و طبقه‌ی معنایی قرار می‌گیرند و به دلیل هم مقوله بودن دارای ویژگی‌های یکسان می‌باشند. تقابل معنایی یکی از مهمترین و پر بسامدترین روابط معنایی در قرآن کریم به شمار می‌رود. این رابطه‌ی معنایی در قرآن کریم تحت دو عنوان کلی تقابل دوتایی و تقابل غیر دوتایی مورد بررسی قرار گرفته است. روش پژوهش تحلیل محتواست و جامعه‌ی آماری نیز کلیه‌ی واژه‌های قرآن کریم می‌باشد. همچنین سه فرضیه مورد بررسی قرار گرفته است: (۱) انواع مختلفی از تقابل معنایی در قرآن کریم وجود دارد، (۲) از بین انواع تقابل، تقابل مکمل و تقابل مدرج دارای بسامد بیشتری است. (۳) از بین انواع تقابل، تقابل‌های غیر دوتایی (تقابل تک‌بعدی و تقابل چندبعدی) کمترین بسامد را داراست. در مجموع تعداد ۹۹۷ رابطه‌ی تقابلی از آیات قرآن کریم استخراج شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که: (۱) انواع مختلف تقابل معنایی در قرآن کریم وجود دارد اما نگارنده برای تقابل‌ضمنی نمونه‌ای در قرآن کریم مشاهده نکرده است. (۲) تقابل مکمل با ۵۸٪ و تقابل مدرج با ۲۱٪ بیشترین بسامد را دارند. (۳) تقابل تک‌بعدی با ۱٪ دارای کمترین بسامد است.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، معنی‌شناسی ساختگرا، معنی‌شناسی واژگانی، روابط مفهومی، تقابل معنایی

۱	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۱-۱	۱- مقدمه
۲-۱	۲- بیان مسئله
۳-۱	۳- پرسشهای تحقیق
۴-۱	۴- فرضیه‌های تحقیق.....
۵-۱	۵- هدف تحقیق.....
۶-۱	۶- کاربردهای تحقیق.....
۷-۱	۷- سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۸-۱	۸- روش تحقیق.....
۹-۱	۹- ساختار پایان‌نامه
۱۰-۱	۱۰- مفاهیم بنیادی.....
۱۱-۱	۱۱- خلاصه
۱۰	فصل دوم: پیشینه‌ی تحقیق.....
۱-۲	۱- مقدمه.....
۲-۲	۲- مطالعات پژوهشگران غیرایرانی.....
۱-۲-۲	۱- لپیکا (۱۹۷۲).....
۲-۲-۲	۲- پالمر (۱۹۸۱).....
۳-۲-۲	۳- هارفورد و هیسلی (۱۹۸۳).....
۴-۲-۲	۴- لاینز (۱۹۸۷).....
۵-۲-۲	۵- کریستال (۱۹۸۹).....
۶-۲-۲	۶- کروز (۱۹۹۵).....
۷-۲-۲	۷- سعید (۱۹۹۷).....
۸-۲-۲	۸- کرافت و کروز (۲۰۰۴).....
۳-۲	۳- مطالعات پژوهشگران ایرانی.....
۱-۳-۲	۱- صفوی (۱۳۶۹).....
۲-۳-۲	۲- صنعتی (۱۳۷۶).....

۲۰	۴-۲- مطالعات قرآن پژوهی
۲۱	۲-۴-۱- سرسرای (۱۳۷۲)
۲۱	۲-۴-۲- فراستخواه (۱۳۷۲)
۲۲	۳-۴-۲- قیطوری (۱۳۷۷)
۲۲	۴-۴-۲- کریمی فیروزآبادی (۱۳۷۷)
۲۲	۵-۴-۲- قراگوزلو (۱۳۸۳)
۲۳	۶-۴-۲- صفرشریف (۱۳۸۵)
۲۳	۵-۲- خلاصه
۲۴	فصل سوم: مبانی نظری
۲۵	۱-۳- مقدمه
۲۵	۲-۳- معنی شناسی ساختگرا
۲۶	۳-۳- معنی شناسی واژگانی
۲۶	۴-۳- روابط مفهومی در سطح واژه
۲۸	۵-۳- تقابل معنایی
۳۰	۱-۵-۳- تقابل های دوتایی
۳۰	۱-۱-۵-۳- تقابل مکمل
۳۱	۱-۱-۱-۵-۳- گروه فعلی
۳۲	۱-۱-۱-۱-۵-۳- معکوس سازی
۳۲	۲-۱-۱-۱-۵-۳- کنش متقابل
۳۳	۳-۱-۱-۱-۵-۳- نتیجه یابی
۳۳	۴-۱-۱-۱-۵-۳- خنثی شدگی
۳۳	۲-۱-۱-۵-۳- گروه صفتی
۳۴	۳-۱-۱-۵-۳- گروه اسمی
۳۴	۲-۱-۵-۳- تقابل مدرج
۳۵	۱-۲-۱-۵-۳- تقابل مدرج قطبی
۳۶	۲-۲-۱-۵-۳- تقابل مدرج همپوشی

۳۶	۳-۲-۱-۵-۳- تقابل مدرج برابر
۳۶	۳-۱-۵-۳- تقابل وارونه
۳۷	۴-۱-۵-۳- تقابل واژگانی
۳۸	۵-۱-۵-۳- تقابل جهتی
۳۸	۶-۱-۵-۳- تقابل ضمنی
۳۹	۲-۵-۳- تقابل های غیردوتایی
۴۰	۱-۲-۵-۳- تقابل های تک بعدی
۴۱	۲-۲-۵-۳- تقابل چندبعدی
۴۲	۶-۳- خلاصه

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها..... ۴۳

۴۴	۱-۴- مقدمه
۴۵	۲-۴- انواع تقابل معنایی در قرآن کریم
۴۵	۱-۲-۴- تقابل های دوتایی در قرآن کریم
۴۵	۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل در قرآن کریم
۴۶	۱-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل فعلی در قرآن کریم
۴۶	۱-۱-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل (معکوس سازی) در قرآن کریم
۵۰	۲-۱-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل (کنش متقابل) در قرآن کریم
۵۱	۳-۱-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل (خنثی شدگی) در قرآن کریم
۵۳	۴-۱-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل (نتیجه یابی) در قرآن کریم
۵۴	۲-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل صفتی در قرآن کریم
۵۷	۳-۱-۱-۲-۴- تقابل مکمل اسمی در قرآن کریم
۶۱	۲-۱-۲-۴- تقابل مدرج در قرآن کریم
۶۲	۱-۲-۱-۲-۴- تقابل مدرج همپوشی در قرآن کریم
۶۷	۲-۲-۱-۲-۴- تقابل مدرج قطبی در قرآن کریم
۶۸	۳-۲-۱-۲-۴- تقابل مدرج برابر در قرآن کریم
۷۰	۳-۱-۲-۴- تقابل وارونه در قرآن کریم

۷۳	۴-۲-۱-۴- تقابل واژگانی در قرآن کریم
۷۶	۴-۲-۱-۵- تقابل جهتی در قرآن کریم
۷۸	۴-۲-۱-۶- تقابل ضمنی در قرآن کریم
۷۸	۴-۲-۲- تقابلهای غیردوتایی در قرآن کریم
۷۸	۴-۲-۲-۱- تقابلهای تک بعدی در قرآن کریم
۸۰	۴-۲-۲-۲- تقابلهای چندبعدی در قرآن کریم
۸۳	۴-۳- خلاصه

۸۴ فصل پنجم: نتیجه گیری

۸۵	۵-۱- مقدمه
۸۵	۵-۲- نتایج تحقیق
۸۸	۵-۳- پیشنهادات
۸۹	منابع و مأخذ
۸۳	واژه‌نامه فارسی به انگلیسی
۹۵	واژه‌نامه انگلیسی به فارسی
۹۷	چکیده انگلیسی

۱۱.....	نمودار ۱. طبقه‌بندی لپیکا.....
۳۱.....	نمودار ۲. انواع تقابل مکمل.....
۳۵.....	نمودار ۳. انواع تقابل مدرج.....
۸۷.....	نمودار ۴. بسامد واژه‌های متقابل قرآن کریم.....

- جدول ۱. فهرست واژه‌های متقابل مکمل (معکوس‌سازی) در قرآن کریم ۴۹
- جدول ۲. فهرست واژه‌های متقابل مکمل (کنش متقابل) در قرآن کریم ۵۱
- جدول ۳. فهرست واژه‌های متقابل مکمل (خنثی‌شدگی) در قرآن کریم ۵۳
- جدول ۴. فهرست واژه‌های متقابل مکمل (نتیجه‌یابی) در قرآن کریم ۵۴
- جدول ۵. فهرست واژه‌های متقابل مکمل صفتی در قرآن کریم ۵۶
- جدول ۶. فهرست واژه‌های متقابل مکمل اسمی در قرآن کریم ۶۱
- جدول ۷. فهرست واژه‌های متقابل مدرج همپوشی در قرآن کریم ۶۶
- جدول ۸. فهرست واژه‌های متقابل مدرج قطبی در قرآن کریم ۶۸
- جدول ۹. فهرست واژه‌های متقابل مدرج برابر در قرآن کریم ۷۰
- جدول ۱۰. فهرست واژه‌های متقابل وارونه در قرآن کریم ۷۳
- جدول ۱۱. فهرست واژه‌های متقابل واژگانی در قرآن کریم ۷۶
- جدول ۱۲. فهرست واژه‌های متقابل جهتی در قرآن کریم ۷۷
- جدول ۱۳. فهرست واژه‌های متقابل تک‌بعدی در قرآن کریم ۸۰
- جدول ۱۴. فهرست واژه‌های متقابل چندبعدی در قرآن کریم ۸۲
- جدول ۱۵. بسامد واژه‌های متقابل قرآن کریم ۸۷

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

لو أنزلنا هذا القرآن على جبلٍ لرأيتَهُ خاشعاً مُتصدِّعاً من خشية الله. و تلك الامثالُ نُصْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (حشر، ۲۱)

اگر این قرآن را بر کوهی فرو می‌فرستادیم، یقیناً آن [کوه] را از بیم خدا فروتن [و] از هم پاشیده می‌دید، و این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم، باشد که آنان بیندیشند.

سپاس و ستایش نامحدود، سزاوار آفریدگاری است که از میان تمام آفریدگان خویش بنی‌آدم را برگزید و او را به نعمت خرد و زیور اندیشه و نیروی بیان ممتاز گردانید.

اصلی‌ترین نظام ارتباط جوامع انسانی «زبان» نام دارد. زبان نوعی نظام ارتباطی است که موضوع ارتباط را با آنچه ایجاد ارتباط می‌کند مربوط می‌سازد. به بیان دیگر، زبان نظامی است که در یک سوی آن پیام و در سوی دیگرش، مجموعه‌ای از نشانه‌ها یا نمادها قرار دارد (پالمر، ۱۳۶۶: ۲۰). و زبان‌شناسی علمی است که چگونگی نظام یافتن زبان و عملکرد آن را بیان می‌کند و به مطالعه‌ی علمی زبان می‌پردازد (صفوی، ۱۳۸۳: ۲۷).

زبان‌شناسی در پنج حوزه‌ی اصلی واج‌شناسی، واژه‌شناسی، نحو، معنی‌شناسی و کاربردشناسی مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. تحقیق حاضر در حوزه‌ی معنی‌شناسی واقع می‌شود. «معنی‌شناسی عبارت است از مطالعه‌ی زبان‌شناختی محض، مستقیم و تحت‌اللفظی معنی» (فالک، ۱۳۷۲: ۳۶۷). در حوزه‌ی معنی‌شناسی، مکتب‌های گوناگونی همچون، معنی‌شناسی ساختگرا^۱، معنی‌شناسی فلسفی^۲، معنی‌شناسی زایشی^۳، و معنی‌شناسی شناختی^۴ وجود دارد. در «معنی‌شناسی ساختگرا» روابط مفهومی در سطح واژه^۵، که باعث ارتباط متقابل واژه‌ها و جملات می‌شوند، مورد توجه قرار گرفته و برای مطالعه معنی از اصول زبان‌شناسی ساختگرا، بهره جسته می‌شود (اچسون، ۱۹۹۳: ۱۳۲).

بخش مهمی از معنی‌شناسی ساختگرا را معنی‌شناسی واژگانی^۶ تشکیل می‌دهد که در آن معنی یک واژه مورد بررسی قرار می‌گیرد. معنی‌شناسی واژگانی نه تنها با معنای تک‌تک واژه‌ها سروکار دارد، بلکه با چگونگی ارتباط معانی واژه‌های مختلف نیز مرتبط است.

-
- 1- structural semantics
 - 2- philosophical semantics
 - 3- generative semantics
 - 4- cognitive semantics
 - 5 - sense relations
 - 6 - lexical semantics

یکی از مباحث مهم معنی‌شناسی واژگانی مبحث روابط مفهومی است که در آن روابط موجود بین واژه‌های زبان مورد بررسی قرار می‌گیرد. تقابل معنایی^۱، چند معنایی^۲، هم معنایی^۳، شمول معنایی^۴ و غیره، ... از جمله این روابط محسوب می‌شوند.

دیوید کریستال^۵ (۲۰۰۳: ۱۱۱) اظهار می‌دارد روابط مفهومی مهمترین مسئله‌ی حوزه‌ی معنی‌شناسی ساختگراست که نشانگر کاربرد اصول زبان‌شناسی ساختگرا در بررسی معنی از طریق روابط معنایی (روابط مفهومی یا معنایی) از قبیل مترادف و متضاد است. در این حوزه، معنای مفهومی در مقایسه با معنای دستوری به کار می‌رود.

۱-۲- بیان مسئله

قرآن کریم گوهری است که از یک سو با جهان معنی و آسمان وحی در ارتباط است و از سوی دیگر با عالم خاک، امروز که تنش و بحران بیش از دیروز سلامت روان انسانها را تهدید می‌کند، تکیه بر کلام وحی و اهمیت شناخت و تحقیق در آن بیش از پیش احساس می‌شود.

این تحقیق در چارچوب کلی معنی‌شناسی ساختگرا و به روش معنی‌شناسی واژگانی به مطالعه‌ی رابطه‌ی تقابل معنایی در قرآن کریم می‌پردازد. و با بررسی آیات آن، واژه‌های متقابل را استخراج و آنها را براساس انواع تقابل طبقه‌بندی نموده و بسامد وقوع انواع آن را بیان می‌کند.

روابط مفهومی در سطح واژه مهمترین مسأله‌ی حوزه‌ی معنی‌شناسی ساختگرا است. در این بخش مسأله معنی، از منظر روابط مفهومی و در سطح واژگانی مطرح می‌شود. و شامل انواع روابطی است که در نظام معنایی زبان میان مفاهیم به چشم می‌خورد. رابطه‌ی تقابل معنایی، شمول معنایی، هم معنایی، و غیره ... از جمله شناخته شده‌ترین آنها به حساب می‌آیند. روابط مفهومی ممکن است در نگاه نخست مستقل از یکدیگر بنمایند؛ ولی ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر دارند و گاه تشخیص یکی از دیگری به سادگی امکان‌پذیر نیست (صفوی، ۱۳۸۳: ۹۹).

۱-۳- پرسش‌های تحقیق

تلاش به منظور یافتن پاسخ برای پرسش‌های زیر، زمینه‌ساز پژوهش حاضر گردید.

- 1 - semantic opposition
- 2 - polysemy
- 3 - synonymy
- 4 - hyponymy
- 5 - D. Crystal

- ۱- کدام یک از انواع تقابل معنایی در قرآن کریم وجود دارد؟
- ۲- از میان تقابل‌های موجود در آیات قرآن کریم، کدام نوع دارای بسامد بیشتری است؟
- ۳- از میان تقابل‌های موجود در آیات قرآن کریم، کدام نوع دارای بسامد کمتری است؟

۱-۴- فرضیه‌های تحقیق

در پاسخ به پرسش‌های تحقیق این فرضیه‌ها مفروض گردید:

- ۱- انواع مختلفی از تقابل معنایی در آیات قرآن کریم وجود دارد.
- ۲- از بین انواع تقابل معنایی، تقابل مکمل و تقابل مدرج دارای بسامد بیشتری است.
- ۳- از بین انواع تقابل معنایی، تقابل غیردوتایی (تک‌بعدی و چندبعدی) دارای بسامد کمتری است.

۱-۵- هدف تحقیق

قرآن کریم، حاوی متن گسترده و وسیعی است که دارای سطوح و لایه‌های معنایی متنوعی است و امروزه به یاری روشهای نقد ادبی، زبان‌شناسی و معنی‌شناسی، ابزارهای جدید و متفاوتی در اکتشاف گوهر دریای بیکران قرآن فرا روی ما نهاده شده است که در این میان معنی‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد. معنی‌شناسی که وظیفه‌ی کشف ساز و کارهای معنی را با مطالعه‌ی علمی به عهده دارد می‌تواند معانی مستور واژگان قرآن را آشکار و بیان نماید.

هدف از این تحقیق، بررسی آیات قرآن کریم و استخراج واژه‌های متقابل از میان آنها و تعیین انواع تقابل در میان واژه‌های قرآن کریم است، که می‌تواند بر درک و فهم آیات کمک شایانی نموده و موجبات بهره‌مندی از این منبع هدایت را مهیا سازد. همچنین، با توجه به این روابط می‌توان بخشی از شبکه‌ی مفهومی موجود در واژه‌های قرآنی را تعیین نمود. از آنجایی که در زبان فارسی واژه‌های عربی فراوان یافت می‌شود، قدرت تبیین روابط واژگانی و تقابل معنایی در منبع مهمی مانند قرآن کریم می‌تواند به تبیین روابط واژگانی زبان فارسی نیز عمق بیشتری بخشد.

۱-۶- کاربردهای تحقیق

از آن جا که این تحقیق بخشی از شبکه مفهومی موجود در میان واژه‌های قرآن کریم را مشخص خواهد کرد، پس می‌تواند موجبات شناخت معانی واژه‌ها را فراهم کرده و در موسسات آموزشی و پژوهشی مربوط به قرآن کریم و زبان عربی، مورد استفاده دانشجویان و پژوهندگان قرار گیرد.

همچنین از آن جایی که قرآن کریم، کتاب هدایت است پس هر تحقیقی در رابطه با قرآن، می تواند به درک و فهم آیات الهی کمک نموده و هر کس را به اندازه‌ی بضاعتش از این منبع فیض بهره‌مند گرداند.

۱-۷- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

سابقه‌ی تحقیق درباره‌ی تقابل معنایی: مبحث تقابل از جمله مباحثی است که تمام معنی‌شناسان اهمیت آن را متذکر گردیده‌اند و تاکنون مطالعات گسترده‌ای در این زمینه انجام گرفته است، البته مطالعات زبان‌شناسان ایرانی در این زمینه بسیار اندک بوده است.

زبان‌شناسانی نظیر لپکا^۱ (۱۹۷۲)، پالمر^۲ (۱۹۸۱)، لاینز^۳ (۱۹۸۷)، کروز^۴ (۱۹۹۵)، سعید^۵ (۱۹۹۷) و دیگران در غرب به مطالعه در این حوزه‌ی معنایی پرداخته‌اند. و در ایران نیز به جز چند نمونه از جمله آثار صفوی (۱۳۶۹)، (۱۳۷۹)، (۱۳۸۳) و پایان‌نامه‌ی ارشد صناعتی (۱۳۷۶) و مقاله‌ی وی (۱۳۸۲) تحقیقات جامع دیگری صورت نگرفته است.

در زمینه قرآن نیز تاکنون پژوهش‌های مختلفی از منظر زبان‌شناسی صورت گرفته است که می‌توان به عنوان نمونه پایان‌نامه‌های زیر را یادآور شد. پایان‌نامه‌ی زبان‌شناسی در قرآن، سرسرایی (۱۳۷۲)، اشارات زبان‌شناختی در قرآن کریم، منصوری (۱۳۷۵)، انسجام واژگانی در قرآن مجید، کریمی فیروز آبادی (۱۳۷۷)، روابط انسجامی در دو سوره جمعه و الرحمن، صفر شریف (۱۳۸۵)، روابط انسجامی در دو سوره مریم و لقمان، بهرامی (۱۳۸۹)، اما تا جایی که نگارنده اطلاع دارد در زمینه‌ی تقابل معنایی در قرآن کریم تحقیقی صورت نگرفته است.

اما ضرورت تحقیق درباره‌ی قرآن کریم، که دستورالعمل سعادت بشری است بر هیچکس پوشیده نیست. واضح و آشکار است که هر تحقیقی در رابطه با این منبع عظیم، موجب درک و فهم بیشتر آیات و فرامین آن خواهد بود. مطالعه معنی، اگر چه همواره در زبان‌شناسی جذابیت خاص خود را داشته و به ویژه در چند دهه‌ی اخیر از اهمیت خاصی برخوردار بوده است ولی هنوز در میان زبان‌شناسان کمتر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. حجم مطالعاتی که در این زمینه صورت پذیرفته، در مقایسه با پژوهش‌های فراوان در زمینه‌ی آواشناسی، واج‌شناسی، ساختواژه و نحو، مؤید این

1- L. Lipka
2- F.R. Palmer
3- J. Lyons
4- D.A. Cruse
5- J. I. Saeed

ادعاست، در قرآن کریم نیز تا جایی که نگارنده اطلاع دارد پژوهش‌های اندکی در حوزه‌ی معنی‌شناسی انجام گرفته است.

۱-۸- روش تحقیق

تحقیق حاضر به روش «تحلیل محتوا» انجام می‌گردد. روش «تحلیل محتوا» روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی است که مهمترین کاربرد آن، توصیف ویژگی‌های یک پیام است (سرمد و دیگران، ۱۳۷۷: ۱۳۲).

در این پایان‌نامه، روش گردآوری اطلاعات مربوط به مبانی نظری و پیشینه‌ی تحقیق بر پایه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است. بدین صورت که نگارنده، ابتدا به شناسایی مراجع مرتبط با موضوع تحقیق مبادرت نموده، سپس با مراجعه به کتابخانه‌ها و مراکز علمی به مطالعه‌ی دقیق کتب و منابع مورد نظر پرداخته و با قیاس و سنجش، اطلاعات را جمع‌آوری نموده و سپس به تحلیل آنها پرداخته است. برای گردآوری واژه‌های متقابل قرآن کریم نیز، تمامی سوره‌ها و آیات آن، واژه به واژه مورد بررسی قرار گرفته است. بدین منظور ابتدا سعی گردیده قرآنی انتخاب گردد که از لحاظ شماره‌گذاری آیات و رسم‌الخط و ترجمه و تفسیر روان، مورد توجه محققان علوم قرآنی بوده و به اصطلاح علمی برای یک کار تحقیقی دقیق «معیار» باشد. به این دلیل کتاب تفسیر نور، در ۱۲ جلد، به قلم حجت‌الاسلام قرائتی، که از لحاظ نگارش ساده و روان بود و قابلیت فهم برای همگان را داشت، انتخاب گردید. سپس تمامی آیات با توجه به معانی تفسیری آن مورد بررسی قرار گرفته و پس از استخراج و گردآوری واژه‌های متقابل موجود در آیات قرآن کریم، براساس انواع تقابل معنایی طبقه‌بندی، و بسامد وقوع هر یک در جدول‌های مختلف نشان داده خواهد شد.

۱-۹- ساختار پایان‌نامه

علاوه بر فصل حاضر، این پایان‌نامه مشتمل بر چهار فصل دیگر است. فصل دوم به پیشینه‌ی تحقیق در سه محور مطالعات پژوهشگران غیر ایرانی، مطالعات پژوهشگران ایرانی و مطالعات قرآن پژوهی می‌پردازد. فصل سوم به مفاهیم بنیادی اختصاص دارد از مهمترین مباحثی که در این بخش مورد توجه قرار گرفته است مبحث معنی‌شناسی ساختگرا، معنی‌شناسی واژگانی و انواع تقابل معنایی است. فصل چهارم به تجزیه و تحلیل داده‌ها می‌پردازد و در ضمن ارائه تعریفی از انواع تقابل معنایی

نمونه‌هایی از واژگان متقابل قرآن کریم که بر اساس انواع تقابل طبقه‌بندی گردیده‌اند به ترتیب حروف الفبا ارائه می‌گردند. در فصل پنجم یافته‌های تحقیق و همچنین پیشنهادها ارائه می‌شود.

۱-۱۰- مفاهیم بنیادی

در این بخش به طور مختصر تعریف مفاهیم بنیادی مطرح شده در این پژوهش، ارائه می‌گردد.

معنی شناسی ساختگرا

تفکرات ساختگرایی به عنوان یک چارچوب نظری مسلط در اواخر قرن بیستم پدیدار گشت (براون، ۱۳۷۸: ۱۲).

دوسوسور^۱ (۱۹۱۳)، بنیانگذار زبان‌شناسی نوین به شمار می‌رود که رهیافت جدیدی در دانش مطالعه زبان پایه گذارد. مهم‌ترین اثر او کتاب «دروسی در زبان‌شناسی عمومی» است. او رهیافتی ساختگرایانه به زبان دارد. سوسور با تفکیک زبان^۲ از گفتار^۳ به نوعی آغازگر ساختگرایی به شمار می‌آید. زبان جنبه نظام یافته است که پیش از فرد وجود دارد و افراد در سخن گفتن تابع آن هستند و گفتار همان جنبه فردی زبان است که به صورت گفتار ظاهر می‌شود (ویدوسون، ۱۳۷۷: ۱۵۷).

ساختارگرایان به تجزیه و تحلیل اثر ادبی بر مبنای ساخت آن توجه دارند و ساخت از نظر آنان، هر دو جنبه صورت و معنا را پوشش می‌دهد ساختارگرایان هر جزء یا پدیده را در ارتباط با یک کل بررسی می‌کنند و جزیی از ساختار کلی می‌شمارند (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۷۷).

ساختارگرایی بیشتر به گونه مطالعات هم‌زمانی^۴ و نه از نوع در زمانی^۵ می‌پردازد. نگاه هم‌زمانی به مقوله زبان به این معنا است که ربط اجزا و پدیده‌ها در یک دوره زمانی مشخص دنبال می‌شود و به عوامل گذشته توجهی نمی‌شود و البته گاهی تحلیل در زمانی نیز می‌کند و تحول ساختارها را مورد مطالعه قرار می‌دهد (همان: ۱۸۰). ساختارگرایان با مطالعه ساختاری، وجودی مستقل به متن بخشیده و آن را جدای از بافت تاریخی و فرهنگی و هر گونه عامل خارجی دیگر مورد مطالعه قرار می‌دهند (همان: ۱۸۴).

1 - F.D.Saussure

2 - long

3 - parol

4 - synchronic

5 - diachronic

لاینز (۱۹۷۷:۲۳۲) معتقد است ساختگرایی یعنی، هر زبانی ساخت یا نظام رابطه‌ای منحصر به فردی دارد و هر واحد زبانی، نقطه‌ای در ساخت رابطه‌ای زبان است که جوهر وجودش را از روابطش با واحدهای همان نظام می‌گیرد.

معنی‌شناسی واژگانی

از میان حوزه‌های مختلف زبان‌شناسی، معنی‌شناسی به مطالعه علمی معنی در زبان می‌پردازد. معنی‌شناسی واژگانی، بخش مهمی از معنی‌شناسی ساختگرا را تشکیل می‌دهد که در آن معنی یک واژه مورد بررسی قرار می‌گیرد. روشن (۱۳۷۷:۲۱) ضمن معرفی کلیات معنی‌شناسی واژگانی می‌نویسد: در یکی از روشهای مطالعه‌ی معنای واحدهای واژگانی که مبتنی بر روابط معنایی موجود میان واژه‌هاست، روابطی مانند تضاد معنایی، شمول معنایی و ...، واژه‌ها از طریق شبکه‌ای که به طور واضح ارتباط آنها را با یکدیگر نشان می‌دهد، به یکدیگر مربوط می‌شوند. در چنین حوزه‌ای معنای واژه‌ها عمدتاً از طریق روابط جانشینی^۱ تحلیل می‌شوند (صناعتی، ۱۳۸۲:۱۵).

روابط مفهومی در سطح واژه

برای مطالعه‌ی روابط مفهومی در سطح واژه از اصول «معنی‌شناسی ساختگرا» بهره گرفته می‌شود. روابط مفهومی در سطح واژه در معنی‌شناسی واژگانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بدین اعتبار واژه‌های زبان صرفاً متشکل از فهرستی از واژه‌هایی که بر اساس نظم الفبایی آرایش یافته باشند، نیستند. واژه‌ها دارای ساختار معنایی هستند و به صورت گروه‌هایی با یکدیگر مرتبط می‌شوند. این گروه‌ها بر اساس روابط مفهومی بین واژه‌ها شکل گرفته‌اند (کریستال، ۱۹۸۹:۱۰۵). در معنی‌شناسی ساختگرا، روابط مفهومی در سطح واژه از طریق روابط جانشینی تحلیل می‌شوند که شمول معنایی، هم معنایی و تقابلی معنایی از شناخته شده‌ترین آنها به حساب می‌آیند.

تقابل معنایی

صناعتی (۱۳۷۶:۹۰) می‌نویسد: تقابلی معنایی یکی از مجموعه روابط معنایی نظام‌مند زبان است که در تجزیه و تحلیل معنا به همراه مترادف، چند معنایی، شمول معنایی و سایر روابط معنایی تشخیص داده می‌شود. دو واژه در صورتی متقابل هستند که اولاً حتماً با یکدیگر نقطه‌ی اشتراکی داشته باشند، به

1- paradigmatic

عنوان مثال جفت متقابل (کوتاه/ بلند) در قد مشترکند. دوماً اگر حوزه‌ی معنایی این دو واژه را به صورت یک محور افقی در نظر بگیریم و قسمت میانی این محور را که تقریباً حد وسط بین این دو واژه است مشخص کنیم، می‌توانیم تعیین کنیم که هر یک از واژه‌ها در کدام سمت از این قسمت میانی قرار می‌گیرند. کروز (۱۹۹۵:۱۹۷) معتقد است دو واژه‌ی متقابل به طور همزمان هم رابطه‌ی نزدیکی و هم رابطه‌ی دوری دارند منظور از رابطه‌ی نزدیکی این است که دو واژه چون از لحاظ تمام ویژگی‌ها بر هم منطبق هستند پس دارای اشتراک معنایی هستند. و منظور از رابطه‌ی دوری نیز فاصله‌ی این دو واژه نسبت به نقطه‌ی میانی بر روی یک محور معنایی است که باعث به وجود آمدن قطبهای متضاد شده و مانع انطباق کامل این دو واژه می‌شود یعنی، تقابل را میان این دو واژه ایجاد می‌کند.

لاینز (۱۹۸۷:۲۸۶) نیز معتقد است از واژه تضاد، به عنوان حداکثر درجه تفاوت در معنی تصور می‌شده است در حالی که مسلماً این تصور اشتباه است. طبق اکثر مثالهای تضاد که در فرهنگها و متون معنی‌شناسی ذکر شده است، مقایسه‌ی دو چیز با یکدیگر یا تفاوت قائل شدن بین آنها منوط به تشابهات آنها در جنبه‌های دیگر است.

۱-۱۱- خلاصه

فصل اول، به کلیات پژوهش اختصاص داشت. در این فصل اهداف پژوهش که عمده‌ترین آن، تعیین روابط تقابلی در میان واژه‌های آیات قرآن کریم بوده است بیان گردید. سپس شیوه‌ی تحقیق که به روش تحلیل محتوا بود بیان شد و همچنین فرضیه‌ها و سابقه و ضرورت انجام تحقیق و مفاهیم بنیادی مطرح گردید.

فصل بعدی به پیشینه‌ی تحقیق اختصاص دارد. در این فصل به بیان آرا و نظرات زبان‌شناسان غیر ایرانی و زبان‌شناسان ایرانی در زمینه‌ی تقابل معنایی پرداخته خواهد شد و همچنین مطالعات قرآن‌پژوهی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.